

УДК 341.3

Д.О. Коваль, аспірант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин НУ ОЮА

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ З ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТМ: ВІД ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ 1815 Р. ДО ГААЗЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1899 Р.

У статті розглянуто питання становлення інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей у період від Віденського конгресу 1815 р. до Гаазької конференції миру 1899 р. На вказаний період прийшовся бурхливий розвиток міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей, переоцінка його значення та вироблення принципово нових постулатів, що лягли в основу міжнародних договорів з міжнародного гуманітарного права у XX ст.

Ключові слова: культурні цінності, захист культурних цінностей, Віденський конгрес, Гаазькі конвенції, реституція.

В статье рассмотрены вопросы становления института международно-правовой защиты культурных ценностей в период от Венского конгресса 1815 г. до Гаагской конференции мира 1899 г. В указанный период бурно развивается международно-правовое регулирование защиты культурных ценностей, происходит переоценка его значение и выработка принципиально новых идей, которые легли в основу международных договоров по международному гуманитарному праву в XX в.

Ключевые слова: культурные ценности, защита культурных ценностей, Венский конгресс, Гаагские конвенции, реституция.

The article deals with the institution of international legal protection of cultural property during the period from the Congress of Vienna in 1815 to The Hague Peace Conference of 1899. It is a period of an active development of the international legal regulation of cultural property protection, its importance for the world community and creation of radically new ideas, which formed the basis of international treaties on international humanitarian law in the twentieth century.

Key-words: cultural property, protection of cultural property, the Congress of Vienna, the Hague Conventions, restitution.

Постановка проблеми. Проблема міжнародно-правового захисту культурних цінностей є актуальною та порівняно малодослідженою в сучасній українській науці. Вивчення будь-якого питання потребує чіткого розуміння витоків, умов формування його правового регулювання. XIX століття — саме той час, коли формувались сучасні погляди на питання міжнародно-правового захисту культурних цінностей та закладався плацдарм для подальшого розширення та поглиблення регулювання згаданого інституту міжнародного гуманітарного права.

Стан дослідження теми. Незважаючи на актуальність теми її дослідження у вітчизняній науці залишається на досить низькому рівні. Хоча й питанню міжнародно-правового захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту присвячено ряд наукових праць, детально проблема історії становлення такого

захисту не вивчалась. На наш погляд, сьогодні існує необхідність комплексного дослідження витоків міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом задля чіткого розуміння правової природи та перспектив розвитку даного інституту.

Метою даної статті є комплексне дослідження історії становлення міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей між Віденським конгресом і Гаазькою конференцією та визначення ключових факторів, що вплинули на таке становлення.

Зміст статті. Правовий захист культурних цінностей зароджувався разом із появою перших норм, що обмежували засоби та методи ведення збройного конфлікту. Як відмічає А.А. Ахметзянов, «на ранньому етапі становлення статусу культурних цінностей, міжнародно-правових норм майже не зустрічаємо, а якщо і зустрічаються норми, то вони носять політичний або внутрішньодержавний характер». [1, 16] На думку автора справжній міжнародно-правовий захист культурних цінностей починається у XIX ст. Деякі автори взагалі ігнорують правове регулювання захисту культурних цінностей до XIX ст., приводячи в якості прикладу першого акту, де йдеться про захист культурних цінностей Паризький мирний договір 1815 р. [2, 6] З позицією А.А. Ахметзянова важко не погодитись за однієї суттєвої ремарки: міжнародне право у процесі свого розвитку пройшло шлях від права, що врегульовувало відносини між окремими державами (суверенами) до справді універсального міжнародного права, суб'єктами якого виступають всі держави планети. Міжнародно-правові пам'ятки ранньої доби, що найчастіше мали вигляд внутрішньодержавних актів або двосторонніх договорів, цілком відповідали критеріям, що могли в той час висуватись до міжнародного права. Тому вивчаючи становлення міжнародно-правового захисту культурних цінностей, або джерела (мається на увазі широкий підхід до розуміння поняття «джерела права», що поряд із діючим правом до джерел відносить і витoki правового регулювання) такого захисту, необхідно звісно враховувати історичну епоху існування тієї чи іншої правової норми.

Враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що початок XIX ст., а саме 1815 р. — рік Віденського конгресу — є переламною датою в історії становлення інституту захисту культурних цінностей, проте, безперечно, не відправною точкою його історії.

Заключний акт Віденського конгресу, що був укладений з урахуванням Паризького мирного договору 1814 р. та поклав кінець наполеонівським війнам, містив ряд статей, що стосувались повернення (реституції) награваних Наполеоном цінностей та компенсації втраченого майна (компенсаторної реституції). Зокрема питання реституції врегульовувалось ст. ХІІ Акту, де підписанти домовлялись про реституцію цінностей до князівства Фулда та графства Ханау. Аналогічні положення містяться у ст.ст. ХХІ, LХІХ, CV Заключного акту [4, 212].

З точки зору міжнародно-правового захисту культурних цінностей, цікавим є те, що реституція згідно із Заключним актом Віденського конгресу здійснювалась без урахування договорів, що під тиском Наполеона укладались з Францією щодо вивезення культурних цінностей. Наприклад, у 1796 році Наполеон уклав договори із Пармою, Моденою та Папою Римським щодо вивезення окремих культурних цінностей до Франції [5, 30]. Незважаючи на вираження

двосторонньої згоди на таке переміщення, світове співтовариство в особі сьомої антифранцузької коаліції проігнорувало згадані договори та передбачило процедуру реституції для цінностей, що були вивезені на їх виконання. Таким чином, вже на початку XIX ст. склалося чітке розуміння нікчемності міжнародних договорів та національних актів укладених під примусом чи погрозою силою. Для міжнародно-правового захисту культурних цінностей ця норма має велике значення, адже вона ще не раз застосовувалась при поверненні награваного із країн-агресорів (найяскравіший приклад — реституція культурних цінностей із Німеччини, незважаючи на численні договори між Німеччиною і, наприклад, урядом Віші на чолі із П'єром Лавалем щодо добровільної передачі культурних цінностей).

Нові міжнародно-правові положення стосовно захисту культурних цінностей були закладені також й Паризьким мирним договором 1815 року між сьомою антифранцузькою коаліцією та Францією. Зазначений договір містив положення про необхідність гарантувати недоторканість музеям та бібліотекам [2, 6]. Договір містив також декілька окремих додаткових протоколів, що приймалися за ініціативою представника Об'єднаного Королівства віконта Каслріга. Каслріг, ще у 1905 році, виступаючи у англійському парламенті обґрунтовував тезу про право країн-противників наполеонівської Франції на повернення розграбованих Францією культурних цінностей [3, 230].

У зв'язку із сформуванням до 1815 року категорії «національної культурної спадщини», позиція учасників конгресу щодо повернення вивезених культурних цінностей, що складали національне надбання, навіть попри попередньо укладені двосторонні договори, була зустрінута з великим ентузіазмом у багатьох країнах, а тому, можна говорити про готовність міжнародної правосвідомості, що за вдалим висловом І.І. Лукашука «є важливою умовою становлення міжнародного права» [6, 33], прийняти інститут реституції та особливе значення культурних цінностей, як об'єкта охорони. На підтвердження такої позиції можна навести слова відомого бельгійського юриста Шарля де Вішера, який, що реституція 1815 року засновувалась на «самому загальному принципі цілісності культурної спадщини підкорених народів» [7, 4]. На підтримку повернення національного надбання виступили й 39 художників Риму, які в своєму знаменитому листі підкреслювали необхідність того, щоб «втвори будь-якої школи залишались під тим небом, яке було свідком їх народження, і в тому середовищі, для якого їх створювали автори» [7, 4]. Як справедливо зауважує професор Університету Сілезії Войцех Ковальські, «реституція вже не пояснювалась особливим характером об'єкта, як це було у випадку *res sacra* («речей священних»), чи тим, що трофей за обставинами його захоплення визнавався *praeda illicita* («незаконним майном»)» [7, 4]. Війни Наполеона, Паризькі мирні договори 1814, 1815 рр. та Віденський конгрес заклали підвалини для визнання реституції як одного із механізмів захисту культурних цінностей у зв'язку із збройним конфліктом.

Подальшого розвитку інститут захисту культурних цінностей отримав як у окремих міжнародних-правових документах, так й в національних правових актах, що врегульовували не тільки правовий режим культурних цінностей, правила їх охорони, обмеження щодо вивозу предметів національного надбання, але й питання інституалізації піклування про культурні цінності. Так, у 1834 р. у

Греції приймається закон «Про заборону вивезення пам'яток мистецтва»; у 1887 році у Франції — «Положення про охорону пам'яток історії та культури»; у 1902 і 1909 роках в Італії — закон «Про охорону пам'яток історії та культури» та ін. У 1830 р. у Франції, а в 1843 р. у Пруссії приймаються перші закони про державні інспекції в сфері охорони культурних цінностей.

В Російській імперії указами 1838 та 1839 рр. була встановлена опіка над пам'ятниками, була розпочата робота по їх каталогізації. Створюються й перші російські державні та недержавні організації, покликані дбати про збереження культурного надбання держави: у 1850 р. — Імператорська археологічна комісія, у 1864 р. — Московська археологічна спілка [8, 220], а у 1907 р. — музей «Старий Петербург», що став центром пропаганди охорони культурних цінностей [9, 420]. Крім того, важливим правовим джерелом, яким встановлювалась охорона культурних цінностей, а власне лише старовинних будівель, були «Будівельні устави» 1832, 1842, 1857 та 1900 років, що передбачали захист будівель від зносу, проте цей захист жодним чином не стосувався збройного конфлікту [9, 420].

У 1823 р. державним секретарем США було запропоновано укласти міжнародну конвенцію щодо забезпечення імунітету приватної власності під час війни. Хоча ця ініціатива залишилась нереалізованою, проте його заклик не залишився не почутим — у 1875 і 1877 роках Інститутом міжнародного права було прийнято резолюції, де підтверджувалась ідея необхідності захисту приватної власності під час збройного конфлікту [5, 31].

24 квітня 1863 р. приймається ще один внутрішньодержавний акт, якому судилося стати визначним джерелом міжнародного гуманітарного права в майбутньому — Інструкція для керування діючою армією Сполучених Штатів, або Кодекс Лібера. Цей звіт норм права війни — перший сучасний кодифікований документ, що регулював як положення жертв війни, так й правила та методи її ведення; 34 — 36 його статті були присвячені питанню охорони культурних цінностей. Він не тільки встановив правила, що могли застосовуватись у разі конфлікту між державами або їх складовими частинами, але й регулював питання громадянської війни, і, навіть, користуючись сучасною термінологією, внутрішніх безпорядків. Кодекс кардинально відрізнявся від правових норм, що існували до того часу, — тут уперше понад військову необхідність була поставлена повага до культурних цінностей: «класичні твори мистецтва, бібліотеки, наукові колекції, високоточні інструменти, астрономічні телескопи, так само як і лікарні, належить узяти під охорону від будь-якого можливого псування, навіть коли вони розташовані в укріплених пунктах під час облоги чи бомбардувань» (ст. 35 Кодексу) [10, 833]. Крім того, у ст. 36 Кодексу встановлювалось, що «навіть якщо твори мистецтва, бібліотеки, колекції чи інструменти, що належать ворожій державі або урядові, можуть бути переміщені без пошкоджень, правитель окупованого штату чи держави може віддати розпорядження про їх затримання і збереження в інтересах зазначеної держави» [10, 833]. Наведені положення цієї статті, закладаючи основу правового регулювання захисту культурних цінностей, затверджували загальний принцип поваги до культурних цінностей. В подальшому норми Кодексу Лібера використовувались для формування міжнародного права збройних конфліктів у його Женевській та Гаазькій модифікаціях.

У 1864 р. приймається перша Женевська конвенція про покращення умов

тримання поранених та хворих у діючих арміях. На думку А.В. Антонової, ця конвенція хоч і не мала прямого впливу на формування інституту захисту культурних цінностей, проте опосередковано вплинула на таке формування шляхом загальної гуманізації права війни [5, 32]. Не применшуючи значення Женевської конвенції, варто все ж таки відзначити, що вона формувала так зване право Женеви, що до 1949 року розвивалось певним чином відокремлено від права Гааги, а тому вплив гуманних ідеалів цієї конвенції на формування захисту культурних цінностей вважаємо досить умовним.

У 1874 році у м. Брюсселі за ініціативою Російської імперії, а саме Ф.Ф. Мартенса, скликається міжнародна конференція, що зібрала представників 15 держав. Метою конференції було вироблення універсальної Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни. В основу запропонованого тексту конвенції була покладена Петербурзька конвенція 1868 року, Кодекс Лібера, а також звичаї, що існували в міжнародному праві на той час. Нажаль через неготовність деяких країн-учасниць конференції (насамперед Великобританії) прийняти єдині уніфіковані правила ведення збройного конфлікту, підсумковий текст, напрацьований на конференції, був оформлений у вигляді рекомендуваної декларації, а не конвенції, як це передбачалось спочатку. Незважаючи на це, документ мав велике значення для розвитку міжнародного гуманітарного права в майбутньому. Як справедливо відмічав Ф.Ф. Мартенс, «здобутки брюссельської конференції ніколи не будуть забуті, завжди будуть мати великий вплив на військові дії». Ряд статей Брюссельської декларації стосувались захисту культурних цінностей. Ці статті можна поділити на два види: одні передбачали загальний захист власності противника (наприклад, ст.ст. 7, 13, 38, 40 та ін. Декларації), інші – безпосередньо стосувались захисту культурних цінностей (ст.ст. 7, 16, 17 Декларації). Цікавим є той факт, що культурним цінностям захист гарантується через прирівняння їх правового режиму до режиму приватної власності. Ст. 7 проголошує, що «муніципальна власність, власність установ церковних, благодійних та освітніх, мистецтва і науки хоча б належить державі, прирівнюється до приватної власності. Всі захоплення або знищення або умисні пошкодження установ такого характеру, історичних пам'яток, творів мистецтва і науки повинні бути предметом судового розгляду компетентними органами» [11]. Ст. 17 вказувала на необхідність маркування вищезгаданих об'єктів для попередження атак з боку воюючих. Обов'язок по такому маркуванню покладался на країну, в якій перебували об'єкти охорони [11]. В ході обговорення проекту Декларації барон Ламберіон відзначив його високу якість та відмітив, що «публічна думка підтримує намір захисту культурних цінностей під час війни, оскільки ця ідея є надзвичайною» [11]. У 1875 році висновки Брюссельської конференції були підтверджені Інститутом міжнародного права у його щорічній резолюції. Таким чином Брюссельська декларація стала ще однією сходинкою на шляху утвердження та договірного закріплення принципу захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту.

В подальшому, до першої Гаазької конференції миру 1899 року, питання захисту культурних цінностей (прямо і опосередковано) піднімалось у резолюціях гентського Інституту міжнародного права у 1875, 1877 та 1880 р. та на двох міжнародних конференціях – Оксфордській 1880 р. та Берлінській (Афри-

канській) 1885 р. Так, наприклад, резолюція Інституту міжнародного права 1877 р. «Про недоторканість приватної власності у морській війні» у ст. 1 закріплювала недоторканість приватної власності судна, що плаває під прапором держави-супротивника та нейтральної держави [12]. Оксфордські правила ведення сухопутної війни у ст. 34 містили положення про те, що «при бомбардуванні повинні прийматися всі необхідні заходи, щоб зменшити, якщо це може бути зроблено, шкоду завдану будівлям, призначеним для цілей релігії, мистецтва, науки і благодійних цілей, госпіталям та місцям зосередження хворих та поранених, присутніх на умові, що вони не використовуються в той час, прямо або побічно, для оборони» [13]. В той саамий час сторона, що обороняється повинна здійснити заходи по маркуванню таких об'єктів для забезпечення їх захисту [13]. Оксфордські правила не були обов'язковими, проте вони, вслід за Брюссельською декларацією, закріпили норми, що з врахуванням тогочасної правової свідомості були реально необхідними та затребуваними світовою спільнотою для врегулювання захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту.

Певний вплив на розвиток інституту захисту культурних цінностей мала й Берлінська (Африканська) конференція, що проходила у 1884-1885 роках, та закінчилась прийняттям конвенції щодо колоніального розподілу Африки (конференція увійшла в історію під назвою «бійка за Африку»). У ч. 3 ст. 6 конвенції закріплювалась норма щодо захисту наукових експедицій, колекцій, а також самих науковців та їх майна. Ч. 2 ст. 6 зобов'язувала колоніальні країни піклуватись про тубільне населення та, зокрема, про охорону релігійних, наукових і благодійних установ та підприємств. [14]

У 1899 р. за пропозицією Росії була скликана перша Гаазька конференція миру, участь у якій прийняли 26 країн. Друга Гаазька конвенція про закони та звичаї війни у ст. 56 містила положення про захист культурних цінностей, а саме про захист «власності комун, релігійних, благодійних та освітніх установ, [установ] мистецтва і науки, навіть коли вони є державною власністю, повинні розглядатися як приватна власність» [15]. Встановлювався також обов'язок держав притягувати до відповідальності осіб, винуватих у «захопленні і знищенні або умисному пошкодженні» культурних цінностей [15]. Конвенція містила й декілька положень про охорону приватної власності, що, безперечно, поширювалась й на культурні цінності (ст.ст. 23, 46 та ін. Другої Гаазької конвенції, ст. 7 Третьої Гаазької конвенції про застосування до морської війни принципів Женевської конвенції від 1864 р.). [16]

Три конвенції, що були прийняті у 1899 році в Гаазі, — великий прорив в області кодифікації міжнародного гуманітарного права. Ці документи — перші універсальні акти, що охороняли культурні цінності від небезпек війни. Аналізуючи результат конференції, можна сказати, що успіх, досягнутий на ній, не був випадковим. Найбільші держави світу, відряджаючи делегації на конференції усвідомлювали необхідність особливого захисту приватної власності та культурних цінностей під час війни. Так, наприклад, у листі-інструкції державного секретаря США Джона Хея делегатам вказувалися питання, які обов'язково повинні бути на ній висвітлені. Два абзаци цього листа присвячені гарантіям безпеки для приватної власності під час війни [17]. Окремо пропонувалося створити Трибунал для покарання порушників законів війни, але ця ідея врешті не була реалізована [17]. Як стверджується

у доповіді капітана Кройзера комісії США про конференцію в Гаазі, саме представники США настояли на захисті приватної власності як у сухопутній, так й в морській війні [18].

На підставі проведеного дослідження можливо зробити обґрунтований висновок про те, що інститут захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту зазнав активного розвитку у XIX ст. Заключний акт віденського конгресу та Паризькі мирні договори закріплювали реституцію культурних цінностей. Аналіз ситуації, що склалась у той час, та суспільної реакції на положення згаданих договорів дозволяє зробити висновок про сприйняття реституції у той час не тільки як міжнародно-правової санкції (компенсаторна реституція), але й як інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей. Подальші правові акти, які регулювали захист культурних цінностей не мали універсального характеру (до прийняття Гаазьких конвенцій 1899 року), проте визначили прогресивний вектор руху у сфері міжнародно-правового захисту культурних цінностей. Починаючи із Брюссельської декларації 1874 року, у міжнародних актах зустрічаються норми, що зобов'язують не тільки атакуючу сторону конфлікту утримуватись від руйнування культурних цінностей, але й сторону, що обороняється — завчасно маркувати культурні цінності задля уникнення їх руйнування. Крім того, Брюссельською декларацією була започаткована правова формула, що передбачала захист культурних цінностей як приватної власності. Цей факт пояснюється тим, що міжнародні документи з міжнародного гуманітарного права, починаючи від Брюссельської декларації, містили положення про можливість захоплення та використання державної (публічної) власності супротивником, що позбавляло захисту культурні цінності. Прийняті у 1899 році конвенції — перші універсальні договори, що, серед іншого, закріпили неможливість посягань на культурні цінності протягом збройного конфлікту та обов'язок сторони, що обороняється маркувати культурні цінності.

Дослідження міжнародно-правових документів XIX ст. дозволяє зробити висновок, що саме в той час був закладений потужний фундамент для прийняття в подальшому міжнародно-правових актів у сфері захисту культурних цінностей. Великий крок у справі захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту було зроблено із прийняттям Гаазької конвенції про правила сухопутної війни 1907 р., в якій були розвинуті та доповнені положення конвенції 1899 р.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахметзянов А.А. Международно-правовая защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 : Казань, 2005. — 246 с.
2. Потапова Н.А. Международно-правовые проблемы охраны культурных ценностей и законодательство Российской Федерации : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 : Москва, 2001. — 171 с.
3. Parliamentary Debates from the year 1803 to the present time: forming a continuation of the work entitled «The parliamentary history of England from the earliest period to the year 1803» published under the superintendence of T. C. Hansard. Vol. xiii. London: Peterborough-court, Fleet-street. 1812. — 1370 p.
4. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами, т. 3, СПб, 1876. — 561 с.

5. Антонова А.В. Международно-правовые аспекты проблемы перемещения культурных ценностей в отношениях между Россией и Германией : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 : Москва, 2002. — 176 с.
6. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы. Дипломатическая академия МИД России. — М. — 1993. — 340 с.
7. Ковальски В. Введение в международное законодательство по реституции произведений искусства, захваченных во время вооруженных конфликтов. Часть IV // Военные трофеи. — № 5. — 1998. — с. 4-6.
8. Охрана памятников истории и культуры. Сб. документов. - М. — 1973. — 650 с.
9. Санкт-Петербург. Петроград. Ленинград: Энциклопедический справочник. Ред. коллегия: Белова Л.Н., Булдаков Г.Н., Дегтярев А.Я. и др. — М.: «Большая Российская Энциклопедия». — 1992. — с. 420.
10. Merryman J.H. Two Ways of Thinking About Cultural Property // American Journal of International law. - 1986. - Vol. 80. - N 4. — 1080 p.
11. Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War. Brussels, 27 August 1874. Режим доступу: [http://www.icrc.org/IHL.NSF/FULL/135? Open Document](http://www.icrc.org/IHL.NSF/FULL/135?OpenDocument). Дата доступу: 06.01.2011.
12. Traitement de la propriété privée dans la guerre maritime Justitia et Pace Institut De Droit International Session de Zurich — 1877. Режим доступу: http://www.idi-iiil.org/idiF/resolutionsF/1877_zurich_02_fr.pdf. Дата доступу: 06.10.2011.
13. The Laws of War on Land. Oxford, 9 September 1880. Режим доступу: <http://www.icrc.org/IHL.NSF/FULL/140?OpenDocument>. Дата доступу: 06.01.2011.
14. General-Akte der Berliner Konferenz (Kongokonferenz). Режим доступу: http://de.wikisource.org/wiki/General-Akte_der_Berliner_Konferenz_%28Kongokonferenz%29. Дата доступу: 06.01.2011.
15. Laws and Customs of War on Land (Hague II). July 29, 1899. Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp. Дата доступу: 06.01.2011.
16. Adaptation to Maritime Warfare of Principles of Geneva Convention of 1864 (Hague, III). July 29, 1899. Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague993.asp. Дата доступу: 06.01.2011.
17. Peace Conference at the Hague 1899: Instructions to the International (Peace) Conference at the Hague. Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hag99-03.asp. Дата доступу: 06.01.2011.
18. Peace Conference at the Hague 1899: Report of Captain Crozier to the Commission of the United States of America to the International Conference at the Hague, Regarding the Work of the Second Sub-committee of the Second Committee of the Conference. Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hag99-09.asp. Дата доступу: 06.01.2011.

